

УДК 930.85(477.7)"18/19":82-6.09
DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.4.2018.152984>

Гедь Анна Володимирівна
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
Київського університету імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0003-4151-0747
gedo.av@gmail.com

ЕПІСТОЛЯРІЙ ДІЯЧІВ ОСВІТИ ТА МИСТЕЦТВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Мета роботи – визначити інформативний потенціал та Репрезентативність епістолярію діячів освіти та мистецтва для дослідження культурного розвитку Південної України ХІХ – початку ХХ ст. **Методологічними** засадами є принципи історизму, об'єктивності, які дали змогу визначити склад, структуру, достовірність та інформативні можливості листів, та джерелознавчий метод як система дослідницьких процедур. **Наукова новизна.** На основі аналізу матеріалів особистого листування, які зберігаються в архівах України та опублікованих листів розкрито їх інформативні можливості для дослідження: внеску діячів культури у формування культурного простору регіону, функціонування навчальних закладів, театрального життя, особистих стосунків діячів культури. **Висновки.** Епістолярій діячів культури є незамінним з огляду їх інформативного потенціалу. Він дозволяє відтворити живі образи представників культури в певних життєвих ситуаціях та взаємостосунках з оточенням, розкриває внутрішній світ особистості, глибину душевних переживань респондента, які не зафіксовані в інших видах джерел.

Ключові слова: епістолярій; листи; культура; освіта; театр; Південна Україна.

Гедё Анна Владимировна, доктор исторических наук, профессор, профессор кафедры истории Украины Киевского университета имени Бориса Гринченко

Эпистолярий деятелей образования и искусства как источник по истории культуры Южной Украины XIX - начала XX в.

Цель работы - определить информативный потенциал и репрезентативность эпистолярия деятелей образования и искусства для исследования культурного развития Южной Украины XIX - начала XX в. **Методологическими принципами** являются принципы историзма, объективности, которые позволили определить состав, структуру, достоверность и информативные возможности писем, и источниковедческий метод как система исследовательских процедур. **Научная новизна.** На основе анализа материалов личной переписки, которые хранятся в архивах Украины и опубликованных писем раскрыты их информативные возможности для исследования вклада деятелей культуры в формирование культурного пространства региона, функционирования учебных заведений, театральной жизни, личных отношений деятелей культуры. **Выводы.** Эпистолярий деятелей культуры является незаменимым, учитывая их информативный потенциал. Он позволяет воспроизвести живые образы представителей культуры в определенных жизненных ситуациях и взаимоотношениях с окружающими, раскрывает внутренний мир личности, глубину душевных переживаний респондента, которые не зафиксированы в других видах источников.

Ключевые слова: эпистолярий; письма; культура; образование; театр; Южная Украина.

Hedo Anna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of History of Ukraine Boris Grinchenko Kyiv University

Epistolary style of educators and artists as a source of the history of the culture of Southern Ukraine in the XIX and early XX centuries

The purpose of the article is to determine the informative potential and representativeness of the epistolary activity of educators and artists for the study of the cultural development of Southern Ukraine in the XIX and early XX centuries. **The methodological principles** are the principles of historicity, objectivity, which made it possible to determine composition, structure, authenticity and informative possibilities of the letters, and source-study method as a system of research procedures. **Scientific novelty.** On the basis of the analysis of materials of the personal correspondence stored in the archives of Ukraine and published letters, the author revealed their informative possibilities for research. Namely, the contribution of cultural figures to the formation of the cultural space of the region, the functioning of educational institutions, theater life, and personal relations of cultural figures. **Conclusions.** Epistolary activity of cultural figures are indispensable in view of their informative potential. It allows to recreate the living images of representatives of culture in certain life situations and interactions with the environment, reveals the inner world of the individual, the depth of emotional experiences of the respondent, which are not recorded in other types of sources.

Key words: epistolary activity; letters; culture; education; theater; Southern Ukraine.

Актуальність теми. Листи діячів культури належать до унікального різновиду нарративних джерел і є нічим незамінним з огляду джерельно-інформативного потенціалу. У листах відклалася інформація, яку неспроможні зафіксувати інші джерельні комплекси. Листи не тільки містять зафіксовану важливу фактичну інформацію, але й дають можливість відтворити живі образи особистостей, понайти з ними в певних життєвих обставинах та взаємостосунках з оточенням. Епістолярна спадщина розкриває внутрішній світ особистості, глибину душевних переживань. Як зазначала Н.Л. Пушкарьова, пошуки і вивчення «приватного», «особистого», «таємного», особливостей їх відображення в джерелах - єдиний шлях до розуміння людей минулого [12, 213].

Події, пов'язані з культурним розвитком Півдня України мали відображення в матеріалах приватного листування. Письменники, митці, освітяни обмінювалися думками з приводу багатьох подій культурного життя регіону. Зазвичай, у епістоляріях містяться факти, адресовані лише конкретній людині, а тому листи мають інколи інтимне забарвлення, вирізняються своєю щирістю, емоційністю.

Мета роботи – визначити інформативний потенціал та репрезентативність епістолярію діячів освіти та мистецтва для дослідження культурного розвитку Південної України XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Значна увага в епістолярії приділена характеристиці навчальних закладів півдня України. Влітку 1818 р. в Одесі перебував К.М. Батюшков. В листі від 3 серпня 1818 р. до А.І. Тургенева він описав нещодавно відкритий Рішельєвський лицей. Автор зауважував: «В письме вашем вы требуете, чтобы я сказал мое мнение о лицее. Скажу вам по совести: лицей есть лучшее украшение Одессы, точно так, как Одесса - лучший город после столиц ...» [13, 508].

Порядок, чистота, успіхи вихованців в навчанні під керівництвом абата Ніколя справили позитивне враження на К.М. Батюшкова: «Лицей в цветущем состоянии, и дети здесь счастливые; они в добрых руках. Дай Бог здоровья аб. Николаю, что готовит полезных людей для государства; он неутомимый и метода его прекрасная» [13, 515]. Проте, зауважував автор, абат і лицей мали чимало недоброзичливців. На противагу останнім К.М. Батюшков вважав, що існування лицей було корисним для регіону: «Вы сами с удовольствием увидели бы детей степных, говорящих по латыни, готовящих себя в пользу государства, здесь, в земле новой и едва вышедшей из пелен. Дай Бог, чтобы министерство просвещения поддержало лучшее свое произведение и дало бы ему способы усовершенствоваться» [13, 529].

Наприкінці 1838 р. до Одеси із Санкт-Петербурга на посаду професора кафедри східних мов Рішельєвського лицей прибув В.В. Григор'єв. У листах до друзів та знайомих він повідомляв про свою професійну діяльність, факти життя в Одесі. В.В. Григор'єву ставилося завдання відкрити та організувати читання лекцій східними мовами в лицей, але через брак слухачів йому спочатку довелося навчати арабській, перській та турецькій мовам учнів лицей [2, 36].

З листів відомо, що В.В. Григор'єв публікувався в місцевій пресі, але, нарікав, що його змушували писати лише про події, пов'язані з історією Новоросійського краю: «Поэтому я и должен взяться за какойнибудь труд такого рода и я намереваюсь писать «Историю владычества Гиреев» [2, 39].

У листах В.В. Григор'єв постає поціновувачем місцевого театру. Час від часу він писав статті про італійську оперу, брав участь у домашніх виставах.

Невідомий автор у своєму листі залишив цікаві розмірковування щодо освіти в Одесі середини XIX ст. Він повідомляв про відкриття в Одесі трьох недільних шкіл, потребу в заснуванні жіночої гімназії, необхідність перетворення Рішельєвського лицей в університет. В просуванні ідеї відкриття університету автор відводить велику роль видатному лікарю, громадському діячу М.І. Пирогову [10, 7].

Питання реформування освіти та відкриття університету в Одесі у листі до І.В. Бертенсона піднімав і М.І. Пирогов. Він писав, що в 1855-1856 рр. в державі розпочалась дискусія щодо проблем виховання: «...все убедились, что по прежнему шаблону нельзя воспитывать, если общество и государство желают иметь людей, а не обезьян и кукол» [11, 59].

М.І. Пирогов в своїх листах повідомляв І.В. Бертенсону, що Міністр народної освіти А.С. Норов запропонував йому місце попечителя Одеського навчального округу, яку М.І. Пирогов прийняв в 1857 р. В листах автор писав, що першочерговою його справою стане перетворення Одеського лицей в університет. Однак, на заваді стало Міністерство фінансів, котре не дозволяло збільшити для існування університету експортне мито на пшеницю з портів Чорного та Азовського морів. Тим не менше проект М.І. Пирогова було зреалізовано, щоправда, в іншому вигляді та за інші кошти. Втім незабаром, як зазначав М.І. Пирогов в своїх листах, його свободолюбіві прагнення наштовхнулися на реакцію влади, що призвело до його переведення з посади попечителя Одеського навчального округу на іншу роботу [11, 60].

Матеріали епістолярію свідчать, що між попечителями та керівниками навчальних закладів мали місце конфлікти через те, що перші часто не розуміли, яке місце вони займали в освітньому процесі. Попечительство було актом доброчинності і сприяло авторитету особи в інтелігентному середовищі. За право бути попечителем навчального закладу змагалось багато претендентів.

У листі катеринославського дворянина П.Ф. Булацеля до губернського маршалка П.А. Струкова, датованому січнем 1867 р., повідомлялося, що у 1865 р. на Катеринославському губернському благородному зібранні було проведено вибори попечителя Таганрозької гімназії. Було обрано двох кандидатів: П.Ф. Булацеля та П.М. Македонського. Однак вибір катеринославського дворянства був проігнорований, і жоден з кандидатів не був призначений на посаду. Тому П.Ф. Булацель просив П.А. Струкова: «Покорно прошу почтить ответом: на каком основании было сделано представление на должность попечителя Таганрогской гимназии полковника Македонского, а меня вообще не было представлено, тогда как за пулями для голосования на должность попечителя Македонский был избран вторым, а я - первым кандидатом» [9, 347].

З Одесою тісно пов'язане ім'я І.І. Мечникова. Аналіз його епістолярію відтворює умови роботи в Новоросійському університеті, відносини з колегами та керівництвом, ставлення студентів тощо. В листі кінця 1867 р., І.І. Мечников висловлював намір залишити Одесу, оскільки «...мне здесь во многих

отношениях приходится весьма некрасиво» [15, 132]. Мова йшла, скоріш за все, про непорозуміння з адміністрацією або прискіпливість начальства, що заважало повноцінній роботі вченого. Незабаром про інтриги в університеті, нездорову атмосферу писав в листі від 22 травня 1871 р. до І.І. Мечникова професор Новоросійського університету Л.С. Ценковський [15, 17].

У листах М.Г. Попруженка – першого попечителя Одеської міської публічної бібліотеки містяться спогади сучасників про відомих професорів Новоросійського університету – Ф.К. Бруна та А.І. Маркевича. Так, щодо А.І. Маркевича зазначалися такі його якості, як ерудиція, працездатність, чудова пам'ять. Багато часу та уваги професор приділяв просвітницькій роботі. Він часто виступав з публічними лекціями, всіляко популяризував наукові знання, був активним учасником Одеського товариства історії та старожитностей [4, 7].

Лист П.А. Івачова до О.А. Потєбні містив факти про організацію та перебування на півдні України на початку 1880-х рр. пересувних виставок, під час яких картини не лише виставлялися для загального огляду, але й продавалися. Будучи розпорядником виставки, П.А. Івачов у своєму листі зробив звіт про її перебування в Єлисаветграді та Одесі. Гарне враження на автора справило Єлисаветград: «Єлисаветградцы встретили выставку весьма радушно, дали прекрасное помещение в Дворянском клубе и посетителей было 2250 человек. Зато у них есть при Земском реальном училище прекрасная Рисовальная школа, какой не снилось Харькову. Учащихся 60 человек. Да как рисуют – прелесть! Учитель – академик Крестоносцев» [14, 7].

Важче було організувати виставку в Одесі через брак відповідного приміщення: «...клубы все открыли свои танцевальные сезоны, и если бы не жид и немец пришли на помощь, я не знал бы что делать. Некто Шульц предложил прекрасный бельэтаж в своем доме за 100 р. в пользу евангелического общества для бедных и я успокоился» [14, 8].

Кореспондентами видатного громадського діяча М. Аркаса були освітяни, митці, літератори. В їх епістолярії мова йшла про влаштування гастролей, вечорів, вистав, видання літератури, популяризацію української мови тощо. Щирі та дружні стосунки склалися у М. Аркаса з композитором М. Кропивницьким. Їх листування висвітлювало: творчі плани митця [3, 19], гастролі М. Кропивницького в Приазов'ї [3, 68], домовленості щодо репертуару та виступу в миколаївській «Просвіті» [3, 75]. Значна увага приділялася постановці опери «Катерина». Після дозволу постановки твору, М. Кропивницький отримав клавір опери [8, 78]. М. Кропивницький писав про режисерське бачення майбутньої вистави, декорації, костюми, виконавців головних ролей. Вже в наступному листі до М. Кропивницького М. Аркас повідомляв про успіх увертюри з опери «Катерина» на симфонічному вечорі в Миколаєві [4, 6].

М. Кропивницький і його трупа неодноразово гастролювали в Миколаєві. Кожного разу успіх був різний: «Сумно в Миколаєві і збори надто сумні, переминівся Миколаїв, обзlidнiвся...», – жалівся драматург в своєму листі від 18 вересня 1902 р. до М. Аркаса [4, 49].

Про педагогічний талант М. Кропивницького йшлося в листах Є. Зарницької. У листах до рідних актриса писала про заняття з нею М. Кропивницького: «Марко занимается со мной, ну слова, взгляда не пропустит, ни на шаг от себя, каждый день чай пьем у него и каждую секунду грыземся – то за то муштровка, то за другое, – поневоле будешь успевать. Я тогда даже сомневалась - заслуживаю ли я таких отношений, просто не вертисся» [7].

У листі композитора О.С. Даргомижського до відомої співачки Л.І. Кармаліної повідомлялося про успішні концерти співачки в Одесі після її повернення на батьківщину із зарубіжних гастролей Італією та Францією. У листі зазначалося, що музикальні твори О.С. Даргомижського у виконанні Л.І. Кармаліної були тепло зустріті одеською публікою [1].

Влітку 1846 р. на півдні України перебував літературний критик В.Г. Белінський. До Одеси він приїхав разом із актором М.С. Щепкіним, який перебував тут на гастролях. В листі до О.І. Герцена В.Г. Белінський зазначав, що М.С. Щепкін також планував гастролі в Миколаєві, Херсоні, Севастополі, Сімферополі тощо. «Я видел много, ходя и на репетиции и на представления, толкаюсь между актерами. Сверх того, Михаил Семенович преусердно снабжает меня комментариями и фактами, что все будет ново и сильно», – писав В.Г. Белінський [6, 280].

В листі з Миколаєва до М.М. Щепкіна, сина актора, В.Г. Белінський нещадно критикував місцевого трупу: «какой подобной нет нигде под луной... Эти чучела никогда не знают ролей и этим сбивают Михаила Семеновича с толку, путают, перевирая свои фразы и говоря его фразы. Это его бесит, мучит, терзает. Ко всему этому он не совсем здоров...» [6, 282].

Про театральне життя одеситів згадувалося в листі М.С. Пестова С.Г. Пестову, датованому кінем жовтня 1876 р. В ньому автор обурливо зазначає, що навіть підготовка до російсько-турецької війни 1877-1878 рр. не завадила «...процветанию французским опереткам...» [16, 2].

Таким чином, аналіз епістолярної спадщини представників науки та культури дає уявлення про особливості розвитку культури південноукраїнського краю. Вони є важливим джерелом з функціонування навчальних закладів регіону, розвитку культури, внеску видатних митців у формування культурно-освітнього простору та особисті стосунки між ними, гастролі видатних артистів та театральних труп. Однак, листи, як і вся мемуарна література, мають суб'єктивний характер, тому вимагають ґрунтовного та ретельного аналізу.

Література

1. Александр Сергеевич Даргомыжский. Материалы для его биографии. 1813-1869 гг. URL: <http://www.memoirs.ru/rarhtml/1417ASDarg.htm>.
2. Василий Васильевич Григорьев по его письмам и трудам. 1846-1881. СПб., 1887. 288 с.
3. Державний архів Миколаївської області. Ф. 468. Оп. 1. Спр. 6. 77 арк.
4. Державний архів Одеської області. Ф. 157. Оп. 1. Спр. 108. 7 арк.
5. Державний архів Одеської області. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 24. 156 арк.
6. Дім князя Гагаріна: Збірник наукових статей і публікацій. Вип. 4. Одеса: Моряк, 2007. 412 с.
7. Кінзерська Т. Листи актриси Єфросинії Зарницької документ епохи. URL: http://old.kultart.lnu.edu.ua/Proscaenium/2014_1-3_38-40/Кінзерська.pdf/.
8. Ковальова В.Ф., Чистов В.П. Нариси історії культури Південного Прибужжя від витоків до поч. XX ст. Миколаїв: Тетра, 2002. Кн. 3. 285 с.
9. Кочергін І.О. *Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин* (друга половина XIX початок XX ст.). Дис. ... докт. іст. наук. Спец. 07.00.01. Дніпро, 2016. 449 с.
10. М. А. Д. Г. Письмо из Одессы // Русское слово. 1860. № 6. С. 1-10.
11. Пирогов Н.И. Собрание сочинений в восьми томах. М.: Искусство, 1962. Т. VIII. 379 с.
12. Пушкарева Н.Л. История частной жизни в России глазами российских и зарубежных историков Отечественная история, 1998. № 3. С. 208-2113.
13. Батюшков К.Н. Сочинения. В 3 т. СПб.: Тип. В.С. Балашева, Т. 3, 1886. 804 с.
14. Центральний державний архів України (м. Київ) (ЦДІАК України). Ф. 2045. Оп. 1. Спр. 80.
15. ЦДІАК України. Ф. 2129. Оп. 1. Спр. 105.
16. ЦДІАК України. Ф. 2044. Оп. 1. Спр. 520.

References

1. Aleksandr Sergeevich Dargomyzhskiy. Materials of his biography. 1813-1869. Retrieved from <http://www.memoirs.ru/rarhtml/1417ASDarg.htm>. [in Russian].
2. Vasilii Vasilevich Grigorev on his letters and works. 1846-1881. (1887). 1846-1881. SPb., 288. [in Russian].
3. The State Archives of Mykolayiv region. F. 468. Op. 1. Spr. 6. 77 p. [in Ukrainian].
4. The State Archives of Odessa Region. F. 157. Op. 1. Spr. 108. 7 p. [in Ukrainian].
5. The State Archives of Odessa Region. F. 2129. Op. 1. Spr. 24. 156 p. [in Ukrainian].
6. The house of Prince Gagarin: Zbirnyk naukovykh statei i publikatsii. (2007). Odesa: Moriak. Issue 4, 412 [in Ukrainian].
7. Kinzerska, T. Letters of the actress Yefrosinii Zarnytskoi a document of the era. Retrieved from http://old.kultart.lnu.edu.ua/Proscaenium/2014_1-3_38-40/Kinzerska.pdf/ [in Ukrainian].
8. Kovalova V.F., & Chystov V. P. (2002). Essays on the history of culture of Pivdennoho Prybuzhzhia from the origins to the beginnings XX century. Mykolaiv: Tetra, 3. 285 [in Ukrainian].
9. Kochergin, I.O. (2016). Ekaterinoslav nobility in the conditions of transformation of social relations (second half of the XIX-th beginning of the XX century). Doctor's thesis. Dnipro. 449 [in Ukrainian].
10. MA D. D. (1860). Letter from Odessa. Russkoe slovo. 6. 1-10 [in Russian].
11. Pirogov, N.I. (1962) Collection of works in eight volumes. M.: Iskusstvo, 1962. Vol. VIII. 379 [in Russian].
12. Pushkareva, N.L. (1998) The history of private life in Russia by the eyes of Russian and foreign historians. Otechestvennaya istoriya, 3, 208-2113 [in Russian].
13. Batiushkov, K.N. (1886) Compositions In 3 vols. SPb.: Tip. V.S. Balasheva, Vol.3, 804. [in Russian].
14. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (TsDIAK of Ukraine). F. 2045. Op. 1. Spr. 80 [in Ukrainian].
15. TsDIAK of Ukraine. F. 2129. Op. 1. Spr. 105 [in Ukrainian].
16. TsDIAK of Ukraine. F. 2044. Op. 1. Spr. 520 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 23.09.2018 р.